

INSTYTUT SŁAWISTYKI POLSKIEJ AKADEMII NAUK
FUNDACJA SŁAWISTYCZNA

ANTROPOLOGICZNO-JĘZYKOWE WIZERUNKI DUSZY
W PERSPEKTYWIE MIĘDZYKULTUROWEJ

————— TOM TRZECI —————

AKSJOSFERA DUSZY – DUSZA W AKSJOSFERZE

POD REDAKCJĄ JOANNY JUREWICZ, EWY MASŁOWSKIEJ I DOROTY PAZIO-WŁAZŁOWSKIEJ

WARSZAWA 2018

Recenzje

Zdzisław Darasz, Jadwiga Kowalikowa, Aleksandra Niewiara

Publikacja powstała w ramach zadania „Międzynarodowa konferencja naukowa *Dusza w aksjosferze – aksjosfera duszy*”, finansowanego w ramach umowy 695/P-DUN/2017 ze środków Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego przeznaczonych na działalność upowszechniającą naukę.

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Okładka

Barbara Grunwald-Hajdasz

Redaktor prowadząca

Barbara Grunwald-Hajdasz

Redaktorzy językowi

Anna Boguska, Martina Ivanová, Dorota Leśniewska, Marjan Markovikj,
Dorota Muszyńska-Wolny, Dorota Pazio-Wlazłowska, Piotr Styk,
Roman Tymoshuk, Anna Żebrowska

Skład i łamanie

Andrzej Cedro

przy współudziale Beaty Jankowskiej i Marka Grabowskiego

© Copyright by Joanna Jurewicz, Ewa Masłowska, Dorota Pazio-Wlazłowska,
& the respective authors, 2018

This is an Open Access book distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL License (creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/), which permits redistribution, commercial and noncommercial, provided that the book is properly cited.

e-ISBN: 978-83-64031-87-8

Instytut Sławistyki Polskiej Akademii Nauk
ul. Bartoszewicza 1b/17, 00-337 Warszawa
tel. 22 826 76 88, wydawnictwo@ispan.waw.pl, www.ispan.waw.pl

Spis treści

Wstęp (<i>Ewa Masłowska</i>)	9
--------------------------------------	---

Część pierwsza

Dusza z perspektywy humanistyki

Rozdział 1. „Metafizyka” i „psychologia” – dwie narracje o duszy i ciele (analiza lingwistyczno-kulturowa) (<i>Dorota Filar</i>)	17
Rozdział 2. Gdy mózg duszę odmienia – perspektywa neuropsychologiczna (<i>Agnieszka Maryniak</i>)	45
Rozdział 3. Душа как орган оценки и оценка души (<i>Галина И. Кабакова</i>) ..	57
Rozdział 4. Trzy dusze polskiego chłopa (<i>Izabella Bukraba-Rylska</i>)	73
Rozdział 5. В поисках ДУШИ ДОМА – заметки на полях аксиологического портрета (<i>Дорота Пазюо-Влазловская</i>)	89
Rozdział 6. Obraz dětské duše a jejich hodnot v komunikaci česky hovořících matek (<i>Lucie Saicová Římalová</i>)	105

Część druga

Konceptualizacja duszy w języku

Rozdział 7. О душевных болезнях по данным разных языков (<i>Елена Н. Руденко, Фан Сян</i>)	121
Rozdział 8. Душевная боль в русском, украинском и словацком лингвокультурном пространстве по данным свободного ассоциативного эксперимента (<i>Наталья Б. Корина</i>)	129
Rozdział 9. Dusza w hebrajskich idiomach i powiedzeniach biblijnych (<i>Roman Marcinkowski</i>)	143
Rozdział 10. Paradoxy duszy chrześcijańskiej w świetle dylematów przekładowych (<i>Renata Grzegorzyczkowa</i>)	179
Rozdział 11. „Moja duša... dobre vie“: biblická definícia duše (hebr. <i>nefeš</i> , gr. <i>psyché</i>) a epistemológia vtelesnenej kognície – staroveký zdroj moderného konceptu? (<i>Róbert Bohát</i>)	187
Rozdział 12. Душа в словаре, речи и сознании носителя языка (<i>Ольга Е. Фролова</i>)	223
Rozdział 13. Аксиосфера души по данным украинской фразеологии и паремииологии (<i>Марина М. Валенцова</i>)	235

Rozdział 14. Dusza jako wartość: mitologiczno-chrześcijańskie wyobrażenia duszy we frazeologii ukraińskiej (<i>Iryna Chybor</i>)	253
Rozdział 15. Duša a jej axiologicke aspekty v slovenskej frazeológii (<i>Anna Gálisová</i>)	263
Rozdział 16. Аксиологічний аспект функціонування лексеми <i>душа</i> та похідних від неї у зверненій мові українців (<i>Мар'ян Скаб</i>).	275
Rozdział 17. Аксиологічний вимір українського концепту „душа” (<i>Марія Скаб</i>).	285
Rozdział 18. Przymiotniki pochodne od leksemu <i>dusza</i> w świetle współczesnych wyrazów bliskoznacznych (<i>Iwona Burkacka</i>).	297
Rozdział 19. Аксиологіческий аспект души с точки зрения болгарской паремиологии (<i>Йоанна Кирилова</i>)	315
Rozdział 20. Ценность человеческой души в зеркале (де)мотивационных постеров (<i>Ольга Макаровска</i>)	325
Rozdział 21. Македонската душа и душата во македонскиот јазик (<i>Виолета Николовска, Веселинка Лаброска</i>).	345

Część trzecia

Dusza w języku i kulturze tradycyjnej – w folklorze, obrzędach, rytuałach i wierzeniach

Rozdział 22. Miłosierdzie – przepustka duszy do nieba. Boski i ludzki wymiar miłosierdzia – w ujęciu etnolingwistycznym (<i>Ewa Masłowska</i>)	357
Rozdział 23. Добра душа нап'еца з каўша, или одна из ипостасей души в белорусских текстах народной культуры (<i>Алла Кожинова</i>)	393
Rozdział 24. Bytowanie duszy w ciele z perspektywy etnolingwistycznej (<i>Joanna Szadura</i>)	403
Rozdział 25. Język – wierzenia – wartości – tureckie imiona magiczne z komponentem DUSZA (<i>Kamila Barbara Stanek</i>)	427
Rozdział 26. <i>Nezaprodam duši svou</i> . Duše jako hodnota: k etickému profilu duše v češtině (<i>Irena Vaňková</i>)	453
Rozdział 27. Motyw duszy w azerbejdżańskiej literaturze folklorystycznej (<i>Shahla Kazimova</i>)	485
Rozdział 28. Duše v českých pohádkách a pověstech (<i>Ladislav Janovec</i>)	495
Rozdział 29. Душа как предмет этноконфессионального диалога (на материале народных религиозных верований) (<i>Ольга В. Белова</i>)	505
Rozdział 30. Dusza i sąd szczegółowy w wierzeniach ludowych mieszkańców w Opoczyńskim i Radomskim (<i>Zdzisław Kupisiński</i>)	519
Rozdział 31. Dusza jako przekazicielka wartości. Wybrane narracje pierwszoosobowe w polskich i rumuńskich napisach nagrobnych (<i>Karina Stempel-Gancarczyk</i>)	531

Rozdział 32. Интерпретация понятия душа в севернорусских и верхненемецких говорах (<i>Михаил М. Кондратенко</i>)	563
Rozdział 33. Folklorne koncepcije duše kao životinje (zoopsihonavigacije): folklorno kršćanstvo kao kontrapunkt kristijanizirnoj dogmi, i danas (<i>Suzana Marjanić</i>)	573

Część czwarta

Dusza w aksjoserferze artystycznej: w literaturze i w sztuce

Rozdział 34. «Дзве душы» як філасофска-псіхалагічны і эстэтычны феномен пераходнай эпохі (на матэрыяле беларускай прозы першай трэці XX ст.) (<i>Алена І. Белая</i>)	587
Rozdział 35. „Sztuka jako krzyk duszy”. Twórczość Gustava Vigelanda w interpretacji Stanisława Przybyszewskiego (<i>Grażyna Różańska</i>)	599
Rozdział 36. Wyobrażenia duszy we współczesnej literaturze tanatycznej adresowanej do najmłodszych i ich opiekunów (<i>Igor Borkowski</i>)	613
Rozdział 37. Aksjologia duszy w baśniach artystycznych niemieckiego romantyzmu – <i>Przedziwna historia Piotra Schlemihla</i> Adelberta von Chamisso oraz <i>Ondyna</i> Friedricha de la Motte Fouqué (<i>Andrey Kotin</i>)	625
Rozdział 38. Wartość duszy w zaświatach. Zaślubiny duszy z Bogiem w tryptyku <i>Sąd Ostateczny</i> Hansa Memlinga (<i>Beata Purc-Stepniak</i>)	643
Rozdział 39. А душу можно ль рассказать? Поэтические и разговорные метафоры души (<i>Людмила Л. Фёдорова</i>)	693

Część piąta

Dusza – duchowość w perspektywie religijności chrześcijańskiej

Rozdział 40. Droga miłości w duchowości <i>Sacré Coeur</i> – na przykładzie orędzia Jezusowego przekazanego s. Józefie Menéndez (<i>Irena Mytnik</i>)	713
Rozdział 41. Rozważania o wartości duszy w wybranych tekstach literatury mistycznej i medytacyjnej polskiego baroku (<i>Beata Łukarska</i>)	725
Rozdział 42. <i>Dusza k Bogu wzdycha...</i> Z „dusznych” sporów czeskiego średniowiecza (<i>Zdzisław Kłos</i>)	747
Rozdział 43. Tóra v duši, v nitru, v srdci je „lepší“ než Tóra napsaná na kamenných deskách. Funkce prostorového představového schématu v jazyce a teologii knihy Jeremjáš (<i>Ivana Procházková</i>)	761
Rozdział 44. „Dusza luterska”? – Próba antropologicznej interpretacji duszy w pismach Marcina Lutra (<i>Beata Kubok</i>)	777

Część szósta**Dusza – duchowość w kulturach Orientu i starożytnego Egiptu**

Rozdział 45. Dusza, czyn i odpowiedzialność we wczesnym hinduizmie (<i>Joanna Jurewicz</i>)	795
Rozdział 46. Aksjosfera duszy. Smutek w kulturze Iranu (<i>Sylwia Surdykowska-Konieczny</i>)	805
Rozdział 47. Konceptualizacja pojęcia <i>dusza</i> w staroegipskich <i>Tekstach Piramid</i> (<i>Joanna Popielska-Grzybowska</i>)	821
Rozdział 48. <i>RŪḤ</i> i <i>NAFS</i> . O koranicznej koncepcji DUSZY (<i>Beata Abdallah-Krzepkowska</i>)	845

Rozdział 14

Dusza jako wartość: mitologiczno- -chrześcijańskie wyobrażenia o duszy we frazeologii ukraińskiej

Iryna Chybor

Kijowski Uniwersytet im. Borysa Grinczenki

Streszczenie

W tekście zostały przeanalizowane jednostki frazeologiczne języka ukraińskiego, motywowane mitologiczno-chrześcijańskimi wyobrażeniami o duszy. W kontekście wzajemnego powiązania języka i kultury ludowej zostały opisane osobliwości reprezentacji wartościowania wyobrażeń o duszy we frazeologii ukraińskiej. Zbadano sposoby realizacji mitologiczno-chrześcijańskiego przejścia międzykodowego we frazeologii ukraińskiej, której pochodzenie jest związane z elementami pierwotnego światopoglądu mitologicznego w połączeniu z późniejszymi chrześcijańskimi wyobrażeniami religijnymi. Przeanalizowano etnolingwistyczne podstawy tworzenia badanych jednostek językowych i określono etymologię niektórych z nich.

Słowa kluczowe: frazeologia, jednostka frazeologiczna, etnokod kultury, mitologiczno-chrześcijańskie przejście międzykodowe, wyobrażenia o duszy.

Dawne mitologiczne wyobrażenia Słowian o duszy są ściśle związane z pojęciem śmierci i życia pozagrobowego. Słowianie-poganie wierzyli, że po śmierci człowiek nie kończy swego życia, a tylko przechodzi do innego świata (dusza nie opuszcza ciała) (Іларіон 1992: 238). Później, lecz jeszcze przed rozpowszechnieniem się chrześcijaństwa, jak pisze Iwan Ohijenko, powstało inne pojmowanie duszy: „po śmierci człowieka dusza oddziela się od ciała, które ginie, i żyje osobnym życiem wiecznie”¹ (Іларіон 1992: 238).

¹ Cytaty w tekście podaję we własnym tłumaczeniu.

W religii chrześcijańskiej „dusza jest nieśmiertelna, opuszcza ciało człowieka po śmierci i staje przed Bogiem, który w zależności od świętobliwego albo grzesznego życia człowieka na ziemi decyduje o jej losie w zaświatach” (Шевченко 2004: 131).

Jak widać, w chrześcijaństwie wyobrażenie duszy nieznacznie zmieniło się względem światopoglądu mitologicznego, mianowicie zostało uzupełnione o informację na temat jej lokalizacji i losie po śmierci człowieka.

Ponieważ chrześcijańskie rozumienie duszy powstało na podstawie dawnych wyobrażeń mitologicznych, jednostki frazeologiczne², których motywacja związana jest z wyobrażeniami o duszy jako nieśmiertelnym i niematerialnym pierwiastku w człowieku, rozpatrujemy na peryferii mitologicznego etnokodu kultury³ jako realizację mitologiczno-chrześcijańskiego przejścia międzykodowego⁴ (por. Чибор 2016: 196).

Celem analizy jest określenie osobliwości reprezentacji mitologiczno-chrześcijańskich wyobrażeń o duszy oraz jej wartościowania we frazeologii ukraińskiej⁵.

Według wyobrażeń ludowych człowiek posiada tylko jedną duszę, którą ceni się ponad wszystko, stąd frazeologizmy: мила душа кождому (Ном.: 371), любити/полюбити як свою душу (СФУМ: 231; ФСЛГ: 84), a także przysłowie люби жінку як душу, а труси як грушу (Ном.: 403). Frazeologia języka ukraińskiego odzwierciedla także wierzenia o posiadaniu przez istoty półdemoniczne dwóch dusz: ludzkiej i demonicznej, por. jednostkę frazeologiczną *то дводушник, не чоловік!* zapisaną przez Iwana Frankę z komentarzem: „o upiorach myślą, że to *дводушники*, czyli że oprócz zwyczajnej ludzkiej duszy mają jeszcze jakąś demoniczną, która nie porzuca ciała nawet po jego śmierci” (Фр. I: 534) oraz *чарівниця два духи має* (Фр. III: 298), która reprezentuje wyobrażenia o czarownicy jako istocie posiadającej dwie dusze.

² Przedmiotem opisu jest zasób frazeologiczny języka ukraińskiego. W trakcie opisu będę posługiwać się terminem *frazeologizm* (albo *jednostka frazeologiczna*), pod którym rozumiem „stosunkowo stabilne, odtwarzalne połączenia wyrazów, charakteryzujące się obrazowością, asumarycznością semantyczną i ekspresywnością” (Nowakowska 2005: 23). Aby zgłębić problem reprezentacji mitologiczno-chrześcijańskich wyobrażeń o duszy oraz jej wartościowaniu we frazeologii, w niektórych przypadkach oprócz frazeologizmów omówiłam również przysłowia.

³ *Mitologiczny etnokod kultury* (ukr. *міфологічний етнокод культури*) – „ogół obrazów pierwotnych światopoglądowych wyobrażeń etnosu korelujących z obrazową podstawą pierwotnego połączenia słów w jednostce frazeologicznej oraz ujawniających się w jej znaczeniu i komponentach” (Чибор 2016: 47).

⁴ *Przejście międzykodowe* (ukr. *міжкодовий перехід*) traktuję jako „reprezentację znaków jednego kodu kultury znakami innego kodu kultury, wyrażoną w obrazach, komponentach albo w znaczeniu jednostki frazeologicznej” (Чибор 2016: 48).

⁵ Materiał frazeologiczny poddany analizie pochodzi ze współczesnej ukraińszczyzny ogólnej i gwarowej. Aby przedstawić proces zmiany znaczenia frazeologizmów, zbierając materiał badawczy, sięgałam także do prac leksykograficznych i zbiorów folkloru z przełomu XIX/XX wieku.

Dawniej wierzono, że „dusza ludzka” bez przeszkód opuszcza ciało istoty półdemonicznej, co oznacza fakt śmierci człowieka, a „dusza demoniczna” nadaje energii życiowej istocie demonicznej *дводушника* (w przypadku upiora – wyjmuje go z grobu i pozwala czynić szkodę ludziom) albo nie chce porzucić ciała, wskutek czego człowiek bardzo się męczy i cierpi przed śmiercią (por. Скуратівський 1996: 290–291), stąd frazeologizmy *душа рогата – тяжко сконати* (Ном.: 371), *рогата душа, що не вийде з тіла* (Фр. III: 32). Ponadto we frazeologii gwarowej⁶ funkcjonują jednostki: południowo-zachodnie *отто рогата душа* w znaczeniu ‘zarozumiały, uparty, niezgodny człowiek’ (Фр. II: 83) oraz poleskie *чорна душа* – ‘podstępny człowiek’ (ФСГЖ: 67). Komponenty *рогата, чорна* korelują z atrybutami czorta, co determinuje znaczenia jednostek frazeologicznych, w których utrwaliły się negatywne cechy charakteru przypisywane w kulturze ludowej Słowian diabłu. Prawdopodobnie do takich ludzi adresowano przekleństwo *а вмирав бис два рази!* (Фр. III: 239).

We frazeologii ukraińskiej posiadanie duszy przez człowieka interpretowano w kontekście pozytywnych cech charakteru: *мати душу* – ‘być czułym, życzliwym, serdecznym’ (СФУМ: 373), *на душу багатий* – ‘ważny, troskliwy’ (ФСССГД: 196). Prawdopodobnie jest to umotywowane wiarą chrześcijańską, ponieważ, jak twierdzi Maria Skab, na podstawie poglądu religijnego „dusza łączy człowieka z Bogiem, co podwyższa wartość duszy i dlatego jest ona nosicielem pewnego etycznego ideału” (Скаб 2008: 408). Analogicznie jednostka frazeologiczna *не мати душі* funkcjonuje w znaczeniu ‘być nieuczciwym, nieżyczliwym, okrutnym’, *потеряти душу* – ‘stracić sumienie, stać się amoralnym’ (ФСССГД: 197), por. jeszcze przysłowia *не той бідний, хто хліба не має, а той, хто душі* (Ном.: 110), *бідний той, хто душі не має* (Чуб.: 250; ПП-2: 253; ПП-3: 203) etc., które kodują interpretację faktu posiadania duszy przez człowieka jako wartość.

Według wierzeń ludowych dusza pojawia się w chwili narodzin, towarzyszy człowiekowi w ciągu całego życia i opuszcza ciało tylko we śnie. Jak świadczą źródła etnograficzne: „kiedy człowiek śpi, a jemu się śni, że przebywa gdzieś daleko od swojego miejsca bytu, to jego dusza rzeczywiście tam jest, a ciało leży na tym miejscu, gdzie człowiek położył się spać” (Гнатюк 2000: 53; por. Чубинський 1995: 158), por. frazeologizmy *душа спати не ходить* (Ном.: 499), *чоловік спит, а душі хто знає куди літає* (Фр. III: 316). Z opisanymi wyżej wierzeniami o wędrówkach duszy w czasie snu prawdopodobnie wiąże się motywacja jednostki frazeologicznej *душа до него спати ходить* (Ном.: 392; por. Закр.: 160; Ільк.: 30; ПГУР: 260; Фр. II: 81), południowo-zachodnie *до него душа лем спати ходит* (ФСЛГ: 262) w znaczeniu ‘nie dochowywać wierności małżeńskiej’.

W ciele człowieka dusza ma pewną lokalizację. Jednoznacznej odpowiedzi na pytanie, gdzie dokładnie przebywa, materiały etnograficzne nie podają.

⁶ Gwarowe jednostki frazeologiczne opatrzone kwalifikatorem *poleskie, południowo-zachodnie, południowo-wschodnie* – stosownie do tradycyjnego podziału na gwary. Dane kwalifikatory wskazują na miejsce zanotowania jednostki frazeologicznej, a nie na granicę jej funkcjonowania.

Wołodymyr Hnatiuk stwierdza: „jedni myślą, że dusza siedzi w głowie albo w dołku pod szyją, inni, że we krwi, w piersiach, w brzuchu, w wątrobie, w gardle albo pod prawą pachą” (Гнатюк 2000: 52). Frazeologia rejestruje fakt przemieszczania się duszy z neutralnego miejsca pobytu w ciele człowieka pionowo w górę albo na dół, co metaforycznie określa fizyczny albo psychiczny stan, odmienny od normy, np.: *душа не на місці* – ‘ktoś przebywa w stanie niepokoju, stresu, zmartwienia’ (СФУМ: 227; por. Уд. I: 182; ПП-4: 240; ФСГЖ: 66).

Pozytywne emocje sprzyjają przesuwaniu się duszy pionowo w górę [*аж душа [вгору] росте* – ‘ktoś odczuwa podniecenie uczuciowe, natchnienie, zachwyt’ (ФСУМ: 277) albo powrotowi do zwykłego miejsca lokalizacji *душа стала на місце* – ‘ktoś już się uspokoił, przestał się stresować, martwić się’, południowo-zachodnie o podobnym znaczeniu *душа юж на місці* (ФСЛГ: 83) oraz poleskie *душа на місце вернулась* – ‘ktoś po pewnych kłopotach odczuwa ulgę’ (Мац.: 81).

We frazeologii ukraińskiej negatywne emocje reprezentowane są zazwyczaj jako przemieszczenie się duszy pionowo na dół, np.: *душа так і покотилася* (ФСУМ: 280), *у хвості була душа з страху и тогди* (Ном.: 218; ПП-2: 409), *душа в п’яти (п’ятки) тікає (опускається, ховається) / утекла (опустилася, сховалася)* (СФУМ: 226; por. Ном.: 217; Дубр.: 123; Уд. I: 182; Ужч.: 49; ПП-2: 253; ФСГЖ: 66, 144; Чаб.: 40; Вікт.: 114), *душа аж (вже й) в п’ятах (п’ятках)* (СФУМ: 226), *душа заглядає в п’ятки* (СФУМ: 226), *в п’ятки проситься душа* (Уд. I: 124), *з переляку душа в п’ятки утекла* (ПП-2: 408), południowo-zachodnie *душа пішла в п’яти* (Пуш.: 93), poleskie *душа в п’ятки впала* (ФСГЖ: 66), południowo-wschodnie *душа в п’ятках теленькає* (Вікт.: 114), *душа в чоботах теленькає* (Чаб.: 40) etc., które funkcjonują w znaczeniu ‘ktoś nagle odczuwa silny strach’, a także *заганяти душу в п’яти* – ‘bardzo straszyć kogoś, wywoływać uczucie lęku’ (ФСУМ: 302).

Ludzie wierzyli, że od silnego lęku dusza może opuścić ciało człowieka, por.: *душа вискочить* (Уд. I: 182), *душі не стало* (СФУМ: 689), południowo-zachodnie *бою сі аж у мні душі нема* (Фр. I: 114), *вже душа була на рамени* (Фр. II: 80), *душа на плечи сидит* (Фр. II: 81), *душа на плечах була* (Пуш.: 93) etc.

Chorobę, która często doprowadzała do śmierci, interpretowano podobnie – dusza zmienia lokalizację, przygotowuje się do wyjścia z ciała, por.: *ледве душа держиться в тілі* – ‘ktoś jest bardzo słaby, wątły, ledwo żyje’ (СФУМ: 229), południowo-wschodnie *де (тільки) та душа держиться* (Вікт.: 102), południowo-zachodnie *вже душа на порозі* (Пуш.: 38) etc. Natomiast powrót duszy do ciała oznaczał wyzdrowienie: *душа в мене вступила* (Ном.: 240). I. Franko jednostkę frazeologiczną *душа в мене вступила* podaje w znaczeniu ‘nabrał odwagi, stał się rześki’ (Фр. II: 81). Znaczenie wspomnianych frazeologizmów wskazuje na traktowanie duszy jako koniecznej energii życiowej, która nadaje człowiekowi w pierwszym przypadku mocy fizycznej, a w drugim – duchowej.

Wyobrażenia o nieśmiertelności ludzkiej duszy, w odróżnieniu od śmiertelnego ciała, reprezentuje frazeologia gwarowa, np.: poleskie *живе як душа без тіла* (Добр.: 113), południowo-zachodnie *танцює як душа без тіла* (Пуш.: 270) etc.

Śmierć w kulturze Słowian interpretowana jest jako nieobecność duszy w ciele człowieka. We frazeologii proces umierania i fakt śmierci jest reprezentowany przez metaforę rozstania się duszy i ciała, np.: *розлука з душею* (СФУМ: 611), *душа прощається (розлучається) / попрощалася (розлучилася) з тілом* (СФУМ: 227; Вікт.: 114), *poleskie душа з тілом розстається* (Мац.: 81), *południowo-zachodnie душа тіло оставит* (ФСЛГ: 83).

Według wierzeń ludowych dusza opuszcza ciało człowieka po śmierci, przybierając przy tym formę ptaszka, pszczoły, muchy itp. (por. Чубинський 1995: 158; Гнатюк 2000: 53; Булашев 1993: 92), stąd frazeologizmy, w których umieranie i śmierć metaforycznie przedstawione są jako ulatywanie duszy, np.: *душа вилітає (відлітає, тікає) / вилетіла (відлетіла, втекла) з тіла* – ‘ktoś umiera, ginie’ (СФУМ: 226), *poleskie душа вилітає* w znaczeniu ‘umierać’ oraz ‘martwić się’ (ФСГЖ: 66), *południowo-wschodnie душа вилетіла з тіла; душа відлетіла* (Вікт.: 114), *душа до ангелів полетіла* (ФСССГД: 196) w znaczeniu ‘umrzeć’ etc. Oprócz tego duszę ludzką utożsamiano z dymem, por. jednostkę frazeologiczną *коменом душы вийшла*, którą I. Franko wyjaśnia w taki sposób: „duszę ludzką identyfikuje się z dymem, który wychodzi kominem” (Фр. II: 8).

Integrację mitologicznych i chrześcijańskich wyobrażeń o duszy reprezentują jednostki frazeologiczne z komponentem *Бог*, które funkcjonują w znaczeniu ‘śmierć’, np.: *віддати / віддавати Богу (Богові) душу* (СФУМ: 99; por. Ужч.: 11; ПП-4: 322; ФСГЖ: 21, 66; Вікт.: 65), *Богу душу віддати* (Гр. I: 460; Фр. I: 71), *por. poleskie ходить як Богу душу віддати зібрався* (Добр.: 74), *чут’ Богу душу не одала* (Мац.-2: 26) etc.

Frazeologia języka ukraińskiego reprezentuje proces oddzielenia duszy od ciała człowieka jako taki, który odbywa się dzięki działaniom wyższej, nadprzyrodzonej siły – Boga lub diabła, np.: *poleskie Бог забирає душу* (Мац.: 462), *południowo-wschodnie Бог взяв його душу до себе* (Вікт.: 35), *południowo-zachodnie чорти душу взяли* (ФСЛГ: 253). Ponadto frazeologizm *душу вийняти* – ‘wymęczyć groźbami, domagając się czegoś’ (Уд. I: 183), *вийняти душу з кого* – ‘przyczynić się do czyjejs śmierci’ (СФС: 52), *poleskie вийняти душу* w znaczeniu ‘martwić się’ oraz ‘zmęczyć się’ (ФСГЖ: 65), reprezentują wyobrażenia ludowe, według których personifikowana śmierć niezauważenie wydobywa z człowieka duszę (por. Чубинський 1995: 214).

Według wierzeń po śmierci dusza wędruje w zaświaty. Ruch odbywa się w dwóch kierunkach: pionowo w górę, do Boga, do raju, np.: *добра душа відлетіла в небо* (СФУМ: 226), *душа пішла в рай* (ФПССС: 104), *душа проситься на небо* (ФСССГД: 196) oraz w dół, do diabła, do piekła: *душа у землю проситься* (ФСССГД: 196), *до чортів податися* (ФСССГД: 528) etc.

Traktowanie duszy jako wartości znajduje odzwierciedlenie w motywie sprzedaży duszy diabłu za pewne dobra materialne. Zazwyczaj człowiek, który oddalił się od Boga, chcąc zrealizować swoje plany, szukał wsparcia u diabła. Ceną za wsparcie była dusza człowieka po śmierci. Opisane wyobrażenia stały się podstawą dla tworzenia jednostek: *запродав чортові душу* – ‘o skąpym

człowieku albo lichwiarzu' (Фр. II: 82; por. Закр.: 164; Ільк.: 35; ПГУР: 266; Ном.: 163; Фр. III: 324; ПП-3: 288), *він сі дідькови запродав* (Фр. I: 585), *запродати душу чорту (дияволу, сатані)* – 'zdradzić interesy kogokolwiek, zdradzić ogólnoludzkie wartości' (ФСУМ: 316), *продавати / продати душу дияволу* – 'tracić swoją godność, służąc komuś; zdradzać' (СФУМ: 573; por. Уд. II: 165; Ужч.: 50) oraz *псові очі, а чортві душу запродав* (Ном., 163; por. Закр.: 200; ПГУР: 326; Фр. II: 477; ПП-1: 194; ПП-2: 240).

Jak pisze Pawło Czubynskyj, po zawarciu ustnej umowy diabeł żądał od osoby pokwitowania zapisanego krwią (Чубинський 1995: 191), por. *він би й душу дідькови записав* (Фр. I: 585), *записав чортві душу – приготвляйся в пекло* (ПП-3: 293), gdzie komponent *записати* wskazuje, że była to pisemna umowa z diabłem. W gwarach języka ukraińskiego funkcjonują także frazeologizmy *угода з дияволом* w znaczeniu 'nieuczciwość' (ФСГЖ: 570), a także *у нього би й дідько душі не купив* (Фр. I: 594). Obecność w strukturze wspomnianych jednostek frazeologicznych czasowników *продати / купити* wskazuje na materialne korzyści, jakie osiągał człowiek wskutek zawartej umowy, por. południowo-wschodnie *душу (свою) продати за гроши* – 'zaznajomić się z siłą nieczystą' (ФПССС: 104).

We współczesnym języku ukraińskim w znaczeniu 'umrzeć' używana jest jednostka frazeologiczna *віддати чортві (дідькови) душу* (СФУМ: 100), której motywacja nawiązuje do wspomnianych wierzeń o zawarciu umowy z diabłem. Potwierdzeniem tego jest funkcjonowanie danej jednostki także w znaczeniu 'sprzedać się komukolwiek, odchodząc od norm moralnych' (СФУМ: 100), a także zapis wspomnianej jednostki frazeologicznej w źródłach końca XIX wieku *віддати чортам свої душі* w znaczeniu 'zastawić swoje dusze nieczystemu' (ФПССС: 276) oraz *віддати свою душу нечистому* 'sprzedać się komuś' (ФПССС: 104).

Prawdopodobnie frazeologizm *бісова (чптова) душа* (СФУМ: 225; ФСЛІ: 84), który 'używano dla wyrażenia skrajnego niezadowolenia kimś; irytacji, oburzenia z powodu czegoś', jest umotywowany wierzeniami o zawarciu umowy z diabłem i powstał jako określenie osoby, której dusza faktycznie już należy do diabła.

W ukraińskiej frazeologii istnieją jednostki z komponentem *душа*, których motywacja nawiązuje do wierzeń animistycznych, np.: *заяча душа* – 'bojaźliwy, lękliwy człowiek' (СФУМ: 228, por. Уд. I: 209; Ужч.: 49; ПП-4: 242; Мац.: 81; ФСГЖ: 66; ФСССГД: 287), *мишача душа* – 'bojaźliwy, lękliwy, niegodziwy człowiek' (СФУМ: 229), południowo-zachodnie to *хробачлива душа* – 'często chorujący albo amoralny człowiek' (Фр. III: 286) oraz *блукає, як кінська душа без обороти* (ПП-4: 148) etc. Wspomniane jednostki frazeologiczne określają osoby z negatywnymi cechami charakteru lub których fizyczny stan odbiega od normy. Frazeologizmy przedstawiają większą wartość duszy ludzkiej w porównaniu z duszą zwierzęcia. Umotywowane jest to charakterystycznym dla animalistycznej frazeologii antropocentryzmem, który realizuje się przez binarną opozycję „swoj/obcy” (por. Rak 2007: 181); jest to związane również z wierzeniem, że „zwierzęta nie mają duszy, tylko parę” (Гнатюк 2000: 56), stąd przekleństwa

вийшла би з тебе пара! (Фр. I: 170), а втекла би з тебе пара! (Фр. I: 285), бодай ти лишила погана пара! (Фр. II: 502). I. Franko w komentarzu do wspomnianych przekleństw wskazuje na pogardliwe użycie wyrazu *para* zamiast *dusza*, co jest umotywowane tym, że „według wierzeń ludowych parę mają tylko zwierzęta, które nie mają duszy takiej jak człowiek” (Фр. I: 170), por. współczesną jednostkę *бісової пари*, która ‘jest używana jako przekleństwo dla wyrażenia niezadowolenia z kogoś lub czegoś’ (СФУМ: 485).

Wartość ludzkiej duszy w porównaniu z duszą zwierzęcą odzwierciedlają jednostki frazeologiczne *ні за цапову душу* ze słowem *загинутти, пропастти* – ‘marnie, daremnie, za nic’ (СФУМ: 231; Уд. II: 82; Ужч.: 50; ПП-4: 260; ФСГЖ: 66; ФСЛГ: 84), *не переводь свита за цапову душу* (Ком.: 21), *пропав ні за цапову душу* (Ном.: 210; por. Закр.: 200; Гр. IV: 422; Дубр.: 70; ПП-3: 99; ПП-4: 69; Пуш.: 232), oraz gwarowe *нопастти нід цапову душу* w znaczeniu ‘nie poszczęściło się’ (СВФ: 129). Jak twierdzi Olga Karakucia, „obraz *сапа* zmiękcza pejoratywne zabarwienie jednostki wielowyznaczeniowej *ні за чортову душу* (wyraz *цап* jest substytutem tabuistycznego leksemu *чорт*)” (Каракуця 2002: 12).

W języku ukraińskim zachowały się podobne jednostki frazeologiczne o znaczeniu ‘marnie, daremnie’: *за пухлу (пухлого) душу* (СФУМ: 231; ФСГЖ: 66), *ні за пухлу душу* (Уд. II: 82; por. Уд. II: 168), gwarowe *за опухлу душу* (СВФ: 61), gdzie wyraz *пухлий* oznacza ‘czarta’, por. *якого йому пухлого чорта треба!* (por. Скаб 2008: 242–243). Wspomniane frazeologizmy wyraźnie wskazują na to, że w kulturze ludowej ludzka dusza jest traktowana jako wartość.

Podsumowując, frazeologia języka ukraińskiego, umotywowana mitologiczno-chrześcijańskimi wyobrażeniami o duszy, reprezentuje charakterystyczne dla słowiańskiej etnokultury pojmowanie duszy jako wartości. Jak pokazuje analiza, już sam fakt posiadania duszy przez człowieka jest wartością. Jej nieobecność jest z kolei wartościowana negatywnie. Wyobrażenia o lokalizacji duszy, jej przemieszczaniu się w ciele człowieka oraz wyjściu z ciała znajdują odzwierciedlenie we frazeologii ukraińskiej w postaci binarnej opozycji „w górę” / „w dół”, częściowo w korelacji z opozycjami „Bóg” / „diabeł” oraz „życie” / „śmierć”. Frazeologizmy języka ukraińskiego kodują także informację o duszy jako wartości materialnej. We frazeologii ukraińskiej zachowywały się także jednostki, które wskazują na bezwartościowość lub negatywne wartościowanie duszy zwierzęcej i demonicznej – realizacja opozycji „swoj” / „obcy”.

Wykaz skrótów

- Вікт. – Вікторіна Олена, 2006, *Словник лексики та фразеології народної медицини й лікувальної магії Кіровоградщини*, Кіровоград: ТОВ „Центрально-Українське видавництво”.
- Гр. – Грінченко Борис, 1907–1909, *Словарь української мови*, т. 1–4. Київ.

- Добр. – Доброльожа Галина, 2003, *Красне слово – як золотий ключ: Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій*, Житомир: Волинь.
- Дубр. – Дубровський Віктор, 1917, *Московсько-українська фразеологія*, Київ: Київська Друкарська спілка.
- Закр. – Закревский Микола, 1861, *Старосветский бандурист*. Кн. 2: Малороссийские пословицы, поговорки и загадки и галицкие приповедки, Москва, s. 139–230.
- Ільк. – Ількевич Григорій, 1841, *Галицкие приповедки и загадки*, Відень: Напечатано черенками ОО Мехетаристів.
- Ком. – Комаров Михайло, 1890, *Нова збірка народних малоруських приказок, прислів'їв, помовок, загадок і замовлянь*, Одеса: Типографія Е.І. Фесенко.
- Мац.-2 – Мацюк Зоряна, 2006, *Из народу не викинеш: діалектний словник фразеологізмів*, Луцьк: РВВ „Вежа” Волинського державного університету імені Лесі Українки.
- Мац. – Мацюк Зоряна, 2013, *Що сільце, то нове слівце: словник фразеологізмів Західного Полісся*, Луцьк: Захарчук В.М.
- Ном. – Номис Матвій, 1993, *Українські приказки, прислів'я і таке інше*, Київ: Либідь.
- ПГУР – *Пословицы и поговорки Галицкой и Угорской Руси*, 1869, „Записки Императорского русского географического общества по отделению этнографии”, Санкт-Петербург, t. 2, s. 227–362.
- ПП-1 – Пазяк Михайло (red.), 1989, *Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини*, Київ: Наукова думка.
- ПП-2 – Пазяк Михайло (red.), 1990, *Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру*, Київ: Наукова думка.
- ПП-3 – Пазяк Михайло (red.), 1991, *Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми*, Київ: Наукова думка.
- ПП-4 – Пазяк Михайло (red.), 2001, *Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток*, Київ: Наукова думка.
- Пуш. – Пушик Степан, 2009, *Приповідки: почув, записав і впорядкував Степан Пушик*, Івано-Франківськ: Фоліант.
- СВФ – Кірілкова Наталія, 2013, *Словник волинських фразеологізмів*, Рівне; Острог: Видавництво Національного університету „Острозька академія”.
- СФС – Коломієць Микола, Регушевський Євген, 1988, *Словник фразеологічних синонімів*, Київ: Радянська школа.
- СФУМ – Білоноженко Віра, Гнатюк Ірина та ін. (red.), 2003, *Словник фразеологізмів української мови*, Київ: Наукова думка.
- Уд. – Удовиченко Григорій, 1984, *Фразеологічний словник української мови*, t. 1–2, Київ: Видавництво АН України.
- Ужч. – Ужченко Віктор, Ужченко Дмитро, 1998, *Фразеологічний словник української мови*, Київ: Освіта.

- ФПССС – Ужченко Віктор, Барвіна Наталія та ін. (red.), 2013, *Фразеологічно-паремійний словник Східної Слобожанщини XIX століття*, Луганськ: Видавництво ДЗ „ЛНУ ім. Тараса Шевченка”.
- Фр. – Франко Іван, 1901–1910, *Галицько-руські народні приповідки*, т. 1–3, Львів: Наукове товариство імені Тараса Шевченка.
- ФСГЖ – Доброльожа Галина, 2010, *Фразеологічний словник говірок Житомиричини*, Житомир: ПП Туловський.
- ФСЛГ – Ступінська Галина, Битківська Ярина, 2012, *Фразеологічний словник лемківських говірок*, Тернопіль: Навчальна книга – Богдан.
- ФСССГД – Ужченко Віктор, Ужченко Дмитро, 2013, *Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу*, вид. 6-е, доповн. й переробл., Луганськ: Видавництво ДЗ „ЛНУ ім. Тараса Шевченка”.
- ФСУМ – Білоноженко Віра, Винник Василь та ін. (red.), 1993, *Фразеологічний словник української мови*, кн. 1–2, Київ: Наукова думка.
- Чаб. – Чабаненко Віктор, 2001, *Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпряни*, Запоріжжя: Стат і Ко.
- Чуб. – Чубинский Павло, 1877, *Пословицы*, в: *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом / Юго-Западный отдел*, Санкт-Петербург, Вып. 2, s. 227–304.

Bibliografia

- Nowakowska Alicja, 2005, *Świat roślin w polskiej frazeologii*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Rak Maciej, 2007, *Językowo-kulturowy obraz zwierząt utrwalony w animalistycznej frazeologii gwar Gór Świętokrzyskich i Podtatrza (na tle porównawczym)*, Kraków: Scriptum.
- Булашев Георгій, 1993, *Український народ у своїх легендах, релігіях, поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування*, Київ: Фірма „Довіра”.
- Гнатюк Володимир, 2002, *Нарис української міфології*, Львів: Інститут народознавства НАН України.
- Іларіон, Митрополит (Іван Огієнко), 1992, *Дохристиянські вірування українського народу*, Київ: АТ „Обереги”.
- Каракуця Ольга, 2002, *Фразеологізми української мови з компонентом „душа” (структурно-семантичний, ідеографічний, лінгвокультурологічний аспекти)* [автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01], Харків: Харківський державний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди.
- Скаб Марія, 2008, *Закономірності концептуальної та мовної категоризації сакральної сфери*, Чернівці: Рута.
- Скуратівський Віталій, 1996, *Русалії*, Київ: Довіра.

Чибор Ірина, 2016, *Слов'янська міфологія в українській фразеології*, Київ: видавець Олег Філюк.

Чубинський Павло, 1995, *Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського*, Кн. 1, Київ: Мистецтво.

Шевченко Валентина, 2004, *Словник-довідник з релігієзнавства*, Київ: Наукова думка.

The soul as a value: Mythological and Christian images of the soul in Ukrainian phraseology

Summary

This chapter analyses the phraseological units of the Ukrainian language motivated by the mythological and Christian imagery of the soul. The characteristics of the human soul in Ukrainian phraseology are described in the context of the relationship between language and culture. The author investigates the mechanism of mythological-Christian intercode transition, involving a combination of elements of the original mythological worldview and later Christian imagination. Apart from discussing the ethnolinguistic basis of the units under consideration, the article also draws some conclusions concerning their etymology.

Keywords: phraseology, phraseological unit, ethnocode of culture, mythological-Christian intercode transition, images of the soul.